Pavel Hobza

***Metafyzika mezi Aristotelem a Andronikem z Rhodu aneb
metafyzika beze jména***

Zabýváme-li se filosofií, tak chtě nechtě se musíme neustále vypořádávat s metafyzikou – ať již proto, že chceme prokázat metafyzické základy filosofie, anebo proto, že chceme naopak ukázat, že filosofie s metafyzikou nijak nesouvisí a že někdejší blízkost filosofie a metafyziky byla pouhou dějinnou nahodilostí. Avšak navzdory naší filosofické obeznamenosti s metafyzikou bychom dokázali asi jen stěží určit, co to metafyzika přesně je. Proto chceme-li si udělat představu o tom, co je to metafyzika, bude asi nejvhodnější prozkoumat její počátky. Lze totiž doufat, že v jejích počátcích bude možné nalézt možnosti, které zůstaly v dalším vývoji nevyužity či nepovšimnuty, případně odhalit nesrovnalosti a rozpory, které další vývoj zahladil.

I když jsou počátky nějaké věci (nauky, zvyku, instituce) většinou stejně špatně zjištěitelné jako její definiceⁱ,

ⁱ Při zpětném pohledu se dokonce zdá, že mezi počátkem a definicí nějaké věci je velmi úzký vzájemný vztah, neboť se zdá, že explicitnější definice nějaké věci umožňuje i přesnější nalezení jejího počátku, respektive že přesnější určení počátku implikuje i explicitnější definici. Problém je ovšem v tom, že proti

zdá se, že počátky metafyziky jsou poměrně zřetelné. Zdá se totiž, že počátky metafyziky jsou neodmyslitelně spjaty se dvěma mysliteli: s Aristotelem a Andronikem z Rhodu. Jediným problémem při určování počátků metafyziky je tak zjistit, jakou roli při formování metafyziky měl každý z obou myslitelů. Na první pohled se sice může zdát, že roli obou myslitelů lze vcelku jasně oddělit (zatímco Aristotelés založil metafyziku jako určitou filosofickou disciplínu, Andronikos vytvořil – spíše nahodile a nechtěně – pouze její označení). Při bližším pohledu se nicméně ukazuje, že problém metafyziky a jejích počátků je přece jen složitější.

Začněme nejprve u Andronika, který byl editorem Aristotelova díla, respektive jeho pozůstalosti, a podívejme se, jak své označení „metafyzika“ vytvořil. Andronikos vytvořil a zavedl označení „metafyzika“ (respektive *ta meta ta fysika*) patrně pouze jako knihovnické či katalogizační označení těch Aristotelových spisů, které se netýkaly bezprostředně zkoumání přírody a které bylo proto třeba v knihovně umístit za spisy o přírodě. Teprve později se toto označení začalo používat v tom specificky filosofickém smyslu, jak metafyzice rozumíme dnes – tedy jako označení toho, co leží za hranicemi přírody, respektive jako popis nadpřirozených, imateriálních či duchovních entit.ⁱ

každému přesnějšímu určení, ať již definice či počátku, lze nalézt vždy poměrně přesvědčivé argumenty, které ho zproblematizují.

ⁱ Srov. H. Flashar (vyd.), *Grundriss der Geschichte der Philosophie. Ältere Akademie, Aristoteles – Peripatos*, Basel – Stuttgart 1983, s. 256.

Andronikos tedy nepoužil termín „metafyzika“ k označení toho, co sám Aristotelés označoval jako „prvotní filosofie“, „teologie“, případně „moudrost“ⁱ, neboť – jak jsme viděli – ho zavedl spíš pouze jako katalogizační či knihovnický titul spisů, v nichž Aristotelés tyto své metafyzické koncepce rozpracovával.

I přes to, že Andronikos patrně nechtěl svým termínem „metafyzika“ nějak shrnout či postihnout Aristotelovy metafyzické snahy a použil ho pouze jako knihovnické označení, se může zdát (zvláště na pozadí celé další tradice, respektive na pozadí toho, jak dnes běžně metafyziku pojímáme), že Andronikovo označení „metafyzika“ poměrně pregnantně vystihuje a jaksi kongeniálně charakterizuje samotnou povahu Aristotelovy metafyzické koncepce. Abychom ovšem mohli posoudit, do jaké míry je samotný termín „metafyzika“ vhodný k označení Aristotelových metafyzických intencí a snah, bylo by třeba důkladně prozkoumat, jak Aristotelés chápe to, co sám označuje jako „první filosofii“, „teologii“ či „moudrost“. I když se vzhledem k možnostem tohoto textu budeme muset omezit spíš pouze na několik poznámek, přesto lze doufat, že nám takové zkoumání (či alespoň zamyšlení) umožní, abychom si uvědomili dvě věci, které jsou pro pochopení metafyziky (respektive pro pochopení toho, jak dnes běžně

ⁱ Srov. např. *Met.* 1026a24 (*próte filosofia*); *Met.* 1026a19 (*theologiké*); *Met.* 981b28 (*sofia*).

pojímáme metafyziku) velmi důležité: *Za první* Andronikovo označení „metafyzika“ není snad zcela neadekvátní charakteristikou Aristotelovy metafyzické koncepce, nicméně ve svých intencích je poněkud zkreslující a zavádějící. A *za druhé* (což úzce souvisí s prvním bodem) termín „metafyzika“ je sám o sobě velmi sugestivní a nese v sobě samém významy, které samy o sobě s Aristotelovou metafyzickou koncepcí nemusí nijak nutně souviset, respektive s ní skutečně nijak nesouvisejí. – Pokud se to skutečně ukáže, bude zjevné, že to, co se běžně označuje jako Aristotelova metafyzika, nelze považovat za počátek metafyziky ve vlastním smyslu ani vlastně za nějaký příliš důležitý mezník v dějinách metafyziky, což by ovšem mimo jiné znamenalo, že pro metafyziku (pro to, jak se metafyzika běžně chápe) byl mnohem důležitější Andronikův přínos, tedy vytvoření samotného termínu „metafyzika“.

Při povrchním čtení toho Aristotelova díla, které z různých pozůstalých spisů sestavil Andronikos a které označil právě termínem *ta meta ta fysika* (tedy dílo, které dnes známe jako *Metafyzika*), se zdá, že Aristotelés rozlišuje jakési dvojí pojetí metafyziky. Zdá se totiž, že Aristotelés pojímá metafyziku jednak jako nějakou *obecnou* (*katholú*) nauku, která se zabývá jsoucnem jakožto jsoucnem a která se kvůli svému *obecnému* přístupu ke jsoucnu liší od jednotlivých či speciálních věd,ⁱ a jednak jako jakousi

ⁱ Srov. *Met.* IV,1 1003a21-26; *Met.* VI,1 1025b3-13.

speciální vědu, která zkoumá nejvyšší, respektive prvotní (*próton*) jsoucno (tedy boha pojímaného jako nehybného hybatele).ⁱ Při bližším pohledu se ovšem ukazuje, že pro Aristotela bylo vlastním předmětem metafyziky nejvyšší jsoucno (bůh), které je jakožto prvotní (*próton*), zároveň i v jistém smyslu obecné (*katholú*).ⁱⁱ V tomto smyslu (totiž že to, co je prvotní, je zároveň obecné) obě domnělé koncepce metafyziky u Aristotela splývají. Jinými slovy, dvojí pojetí metafyziky (které se Aristotelovi často připisuje a které bylo do značné míry kodifikováno ve středověké filosofii jako tzv. *metaphysica generalis* a *metaphysica specialis*) je pouze zdánlivé, neboť Aristotelés měl ve skutečnosti pouze jedno jediné pojetí metafyziky, které může být snad nahlíženo ze dvou poněkud odlišných, rozhodně však nikoli protikladných hledisek.ⁱⁱⁱ

Abychom mohli ovšem plně docenit, jak Aristotelés svou nauku o nejvyšším jsoucnu jakožto vlastním předmětu svých metafyzických úvah koncipuje, je si třeba uvědomit, že pro Aristotelovu koncepci metafyziky je klíčové, že se jedná o *epistémé*, respektive jednu z mnoha *epistémé*. U Aristotela se přitom *epistémé* vztahuje vždy na nějakou konkrétní oblast

ⁱ Srov. *Met.* VI,1 1026a18-23; *Met.* XII,6-7.

ⁱⁱ Srov. *Met.* VI,1 1026a23-32 (především *kai katholú hútós hoti prótē*); *Met.* XI,7 1064b6-14. Pokud jde o to, jak přesně chápat pojem *katholú*, který znamená „obecné“ v tom smyslu, že něco je *společné* všemu ostatnímu, a nikoli ve smyslu „abstraktní“, srov. Merlan 1953, s. 145-146.

ⁱⁱⁱ To, že Aristotelés má pouze jednu koncepci metafyziky, velmi názorně a důkladně dokazuje P. Merlan, *From Platonism to Neoplatonism*, Hague 1953, především s. 132-184.

jsoucna či světaⁱ, která je vymezena svými prvotními principy a příčinami. To, že Aristotelés pojímal metafyziku jako *epistémé*, je důležité přinejmenším ze dvou důvodů: Aristotelovo pojetí metafyziky jakožto *epistémé* se za *prvé* musí vztahovat na určitou konkrétní oblast či část jsoucna, a nemůže být tudíž nějakým obecným či formálním zkoumáním všech oblastí jsoucna. Aristotelés za *druhé* rozlišuje tři druhy tzv. teoretických *epistémai*, takže metafyzika je u Aristotela koncipována v rámci určité *tripartitní* struktury. Přitom pro odlišení těchto tří druhů *epistémai*, respektive jejich předmětů, užívá Aristotelés dvou kritérií: pohybu (*kinésis*) a ontologické nezávislosti (*chóriston*).ⁱⁱ

Aristotelova metafyzická koncepce, kterou on sám označoval pomocí termínů „prvotní filosofie“, „teologie“ či „moudrost“, se vztahuje pouze na jednu konkrétní oblast jsoucna či světa, totiž na oblast nejvyššího (tj. prvotního, protože nějak obecného) jsoucna, které existuje samostatně, respektive je ontologicky nezávislé (*chóriston*) a zároveň je nehybné či neměnné (*akinéton*). Fyzika se naproti tomu vztahuje na oblast světa či jsoucna, která rovněž existuje samostatně, respektive ontologicky nezávisle, avšak je pohyblivá. Matematika, jež je konstituována na základě abstrakce, respektive *afairesis*, se zase vztahuje na oblast,

ⁱ Srov. *Met.* VI,1 1025a8 (*on ti kai genos ti*).

ⁱⁱ Srov. *Met.* VI,1 1026a13-16.

která neexistuje samostatně, respektive není nezávislá, avšak podobně jako u metafyziky je nepohyblivá.ⁱ

Vzhledem k tomu, že každá jednotlivá *epistémé* se vždy vztahuje na určitou konkrétní oblast jsoucna či světa, není Aristotelovo vymezení metafyziky v rámci tripartitní struktury pouze formální (v tom smyslu, že by se od zbylých dvou *epistémái* odlišovala pouze způsobem svého přístupu, respektive zkoumání), nýbrž především věcné (tj. na základě svého konkrétního předmětu, kterým je nejvyšší jsoucno). Jinými slovy, s Aristotelovou metafyzickou úzce souvisí tripartitní rozdělení světa.

Potom, co jsme vyjasnili Aristotelovu metafyzickou koncepci, musíme se zamyslet nad samotným termínem „metafyzika“. Tento termín v sobě totiž nese velmi silný etymologický element, který je od tohoto termínu neoddělitelný a sám o sobě je velmi sugestivní (srv. *ta meta ta fysika* „to, co je za přírodními věcmi“). I když Andronikos takto věcně svoje označení „metafyzika“ patrně nepojímal, sugeruje tento termín velmi názornou, ba nutkavou představu, že pro metafyziku je charakteristické, ba konstitutivní to, že se její předmět nachází jaksi mimo, vně či za hranicemi přírody či fyziky. Jinými slovy, samotný termín „metafyzika“ má velmi silné binární či dualistické konotace, které souvisí s etymologicky sugеровaným přesahováním a překračováním přírodního či fyzického světa.

ⁱ Srov. *Met.* VI,1 1026a13-16.

Jestliže si naproti tomu uvědomíme, že Aristotelés koncipoval svou metafyziku v rámci určité tripartitní struktury jakožto *epistémé* o nejvyšším jsoucnu, začne se ukazovat, že označení Aristotelovy koncepce prostřednictvím termínu „metafyzika“ – jak se to běžně činí – není snad sice přímo neadekvátní, ale že může být alespoň do jisté míry zkreslující a zavádějící. I když se zpočátku mohlo zdát, že termín „metafyzika“ má určité věcné či systematické konotace, které souzní s Aristotelovou metafyzickou koncepcí (byť v pojetí samotného Andronika byl tento termín patrně pouze knihovnickým označením, a neměl tudíž žádné věcné či systematické konotace), ukazuje se nyní, že termín „metafyzika“ nemá kvůli svým primárně dualistickým konotacím s Aristotelovými metafyzickými intencemi, které souvisí spíš s tripartitní strukturou, příliš mnoho společného.¹

Naše úvahy můžeme předběžně shrnout takto: Kolem samotného termínu „metafyzika“ se formuje nejen naše obecné porozumění metafyzice jakožto určité filosofické nauce (respektive určitému způsobu myšlení), nýbrž tento termín i zpětně ovlivňuje naše porozumění samotné Aristotelově metafyzické koncepci, kvůli jejíž katalogizaci

¹ Na druhou stranu je pravda, že sám Aristotelés tuto tripartitní strukturu (jako východisko pro svou „metafyzickou“ koncepci) do určité míry relativizuje tím, že sám často srovnává a kontrastuje metafyziku s fyzikou. Toto dualistické hledisko je ovšem třeba posuzovat v kontextu Aristotelových úvah, kde se jedná spíš o určitou zkratku, ke které Aristotelés sahá, když potřebuje ukázat, že fyzika sama o sobě nestačí k tomu, aby vysvětlila určité jevy a problémy. Srov. např. *Met.* VI,1 1026a23-32; *Met.* XI,7 1064b6-14.

byl původně vytvořen. Vzhledem ke svým značně dualistickým konotacím může totiž samotný termín „metafyzika“ pokřivit i naše porozumění tomu, co sám Aristotelés označoval jako „první filosofie“, „teologie“ či „moudrost“ a co se primárně konstituuje v rámci určité tripartitní struktury. (Přitom se lze domnívat, že právě implikace termínu metafyzika hrály důležitou roli i v pojetí, že se u Aristotela objevují dvě do značné míry si konkurující koncepce metafyziky, tzv. *metaphysica specialis* a *generalis*. Pojetí metafyziky jako obecného či formálního zkoumání jsoucna, tedy *metaphysica generalis*, má totiž kvůli svému kontrastu vůči jednotlivým či speciálním vědám značně dualistické konotace.)

Po tomto předběžném shrnutí našich dosavadních úvah se můžeme vrátit na samotný počátek našich úvah, kde jsme se zamýšleli nad počátky metafyziky. Víceméně ve shodě s běžnými názory jsme předpokládali, že její počátky jsou poměrně jasné, neboť se zdálo, že metafyziku založil Aristotelés a Andronikos vytvořil pouze její označení, což mimo jiné naznačuje, že pro metafyziku byl důležitý především Aristotelés, zatímco Andronikos vytvořil pouze její označení. Nyní se ovšem ukazuje, že vytvoření a zavedení termínu metafyzika nelze chápat jen jako pouhé dodatečné označení již existující nauky, nýbrž že samotné označení „metafyzika“, respektive vytvoření tohoto termínu, bylo přinejmenším stejně důležité jako to, že Aristotelés

vytvořil svou koncepci nejvyššího jsoucná, která – jak se to dodnes běžně činí – může být díky Andronikovi označena jako „metafyzická“. Jinými slovy, zatímco se původně mohlo zdát, že označení „metafyzika“ je pouhým dodatečným označením již existující nauky či myšlenkové koncepce, nyní se ukazuje, že vztah mezi tím, co vytvořil Aristotelés, a Andronikovým označením je mnohem komplexnější (takřka by se chtělo říci dialektičtější). Je totiž sice zjevné, že bez toho, aniž by Aristotelés vytvořil svou koncepci, by ani Andronikos nemohl zavést označení „metafyzika“. Nicméně samotné označení „metafyzika“ představuje přinejmenším kongeniální označení, které – jak se zdá – samo o sobě (tedy bez ohledu na Aristotelovu specifickou metafyzickou nauku) utvářelo představy o metafyzice jako samostatné filosofické nauce, respektive určitém typu myšlení.

Problém metafyziky, respektive jejích počátků, je ale ještě o něco problematičtější a komplikovanější, než jak naznačují naše dosavadní úvahy, v nichž byl počátek metafyziky poněkud zúžen a omezen na dva myslitele, Aristotela a Andronika. Pokud bychom totiž za zakladatele metafyziky považovali Aristotela či Andronika, znamenalo by to například, že Platón by nebyl metafyzikem? Takového konstatování bychom se asi jen těžko odvážili. Pokud ovšem budeme za metafyzika považovat již Platóna, tak to zase znamená, že metafyzika představuje určitou nauku či typ myšlení, který nijak nezávisí ani na Aristotelovi, ani na

Andronikovi, respektive ani na Aristotelově konkrétním metafyzickém přínosu (což koneckonců není nijak překvapivé) ani na samotném označení. Vlastně se to zdá být vcelku triviální – všichni, kdo se zabýváme filosofií, to tak nějak skutečně cítíme. Avšak dřív než se spokojíme s tímto pocitem, že metafyzika je jednoduše jaksi obecnější a původnější než její označení, měli bychom se nad problémem vztahu metafyziky a jejího označení ještě jednou důkladně zamyslet.

Rozhodně nechceme naznačovat, že by bez termínu „metafyzika“ nebylo možné filosofovat způsobem, který běžně označujeme jako metafyzický (což by ostatně vyvracel již zmiňovaný příklad Platóna). Problém spočívá spíš v tom, do jaké míry právě termín „metafyzika“, který je – jak jsme viděli – sám o sobě velmi sugestivní a významuplný, utvářel filosofii. To znamená: do jaké míry právě tento termín formoval filosofické otázky a naznačoval na ně odpovědi, do jaké míry razil filosofickou terminologii, utvářel její metodologii, případně vytvářel její předměty. V této souvislosti není nezbytně nutné (i když i to by bylo zajímavé) procházet dějiny filosofie a přemýšlet, nakolik sugestivnost a významuplnost termínu „metafyzika“ ovlivnila filosofické myšlení. Stačí si jen vzpomenout na (nekonečné a do značné míry únavné) filosofické diskuse o tom, zda je metafyzika možná, a pokud ano, tak jak je možná; zda je metafyzika v krizi, a pokud ano, tak čím je tato krize vyvolána; tedy na

diskuse o možnostech a nových založeních metafyziky; na diskuse o překonávání metafyziky; na diskuse o postmetafyzickém myšlení atd.

Je totiž otázkou, zda by všechny tyto diskuse byly myslitelné, ba smysluplné, kdyby existovala pouze jakási obecná představa o metafyzickém myšlení, aniž by však existoval termín „metafyzika“. A pokusíme-li si představit, že by termín „metafyzika“ nebyl vytvořen (a je to skutečně takřka nepředstavitelné), a že by se tudíž pro to, co dnes označujeme jako „metafyzika“, vžily například pouze Aristotelovy termíny („první filosofie“, „teologie“ či „moudrost“), lze si výše naznačené diskuse o možnostech metafyziky jen stěží představit. Možná by se pak i (dnešní) krize metafyzického myšlení projevila pouze tak, že by se za moudrost (což je jedno z Aristotelových označení jeho metafyzické koncepce) začalo považovat kritické a vědecké myšlení, a nikoli dogmatická a nebezpečná touha po absolutnu.